

ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОРЛИ ЎСМИРЛАРДА СУИЦИДАЛ АХЛОҚ ПСИХОЛОГИЯСИ

Элов Зиёдулло Сатторович

*Бухоро давлат университети, Психология ва социология кафедраси
доценти, Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация: Мақола, суицид ҳолати ва унинг ўсмир хулқ-атворида таъсир қилиш сабаблари, шунингдек девиант хулқ хусусиятнинг бошқа психологик таъсирлари, ўз жонига қасд қилиш сабаблари ва психологик таҳлилларга тўхталиб ўтилган бўлиб, ушбу салбий психологик ҳолатнинг бугунги жамиятда глобал муаммолардан бирига айланиб бораётганлиги масаласи мисолларда тушунтирилган. Шунингдек турли ёш даврлари (оногенез)да ўз жонига қасд қилиш ҳолатининг содир этилишига сабаб бўлувчи психологик омиллар ва уларни бартараф этиш йўллари тушунтирилган.

Калит сўзлар: суицид, девиант, йўқотиш, муаммо, онг, психика, удумлар, ўлим, қотил, руҳий жароҳат, характер, аффект, портлаш, депрессия, инстинкт, мослашиш, инфантиллик, ижтимоий омил, хавф, газаб.

ПСИХОЛОГИЯ СУИЦИДАЛЬНОЙ МОРАЛЬНОСТИ У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Элов Зиёдулло Сатторович

Бухарский государственный университет, доцент кафедры психологии и социологии, доктор философских наук в области психологии (PhD)

Аннотация: Статья посвящена суицидальному состоянию и причинам его влияния на поведение подростков, а также другим психологическим последствиям девиантного поведения, причинам суицида и психологическому анализу. Также объясняются психологические факторы, вызывающие суицид в разные возрастные периоды и пути их устранения.

Ключевые слова: суицид, девиант, потеря, проблема, разум, психика, укусы, смерть, убийца, травма, характер, аффект, взрыв, депрессия, инстинкт, адаптация, инфантилизм, социальный фактор, опасность, гнев.

THE PSYCHOLOGY OF SUICIDAL MORALITY IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Elov Ziyodullo Sattorovich

Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Psychology and Sociology, Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

Abstract: The article focuses on the state of suicide and the reasons for its influence on adolescent behavior; as well as other psychological effects of deviant behavior, causes of suicide, and psychological analysis. Psychological factors that cause suicide in different age periods (onogenesis) and ways to eliminate them are also explained.

Key words: suicide, deviant, loss, problem, mind, psyche, bites, death, killer, trauma, character, affect, explosion, depression, instinct, adaptation, infantilism, social factor, danger, anger.

Кириш: Суицид (инг. suicide – ўзини ўзи ўлдириш) – киши томонидан кучли руҳий зўриқиш ҳолатида содир этилувчи ўзини ўзи ўлдириш ҳолатидир. Шахсда улар мавжудлигида шахсий ҳаёти олий қадрият сифатида ўз маъносини йўқотадиган ўткир руҳий жароҳат етказувчи вазиятлар таъсири остида онгли

равишда ҳаётдан олиб ташлаш ҳолатидир.

Ҳозирги вақтда суицидал ахлоқ глобал жамоатчилик муаммоси ҳисобланади. Расмий статистик маълумотларга қараганда ер юзида ҳар йили 1 миллион 100 мингга яқин одам ўз жонига қасд қилиш билан ўз ҳаётига якун ясайди.

Асосий қисм: Шубҳасиз, инсон онги фонийликни мутаносиб равишда ўзлаштиришга қодир эмас, лекин, шундай бўлсада, ўзини ўзи ўлдириш эҳтимолини кўриб чиқаётган одам қанчалик агностик ва скептик бўлмасин, у беихтиёр ўлимдан кейинги, ҳатто янада маъқулроқ ҳаёт мавжудлигини тан олади. Ўз-ўзидан бу ҳали ўзини ўзи ўлдирувчи шахснинг ақлдан ташқари фикрлаши ва воқеий бўлмаган нарсаларни афзалроқ кўришини исботламайди, лекин шу билан бир вақтда ўзида ўлимдан кейинги ҳаётга бўлган ишонч ҳар доим кўплаб халқларнинг маданий-диний удумлари предметини ташкил қилиб келган. Бундай ҳолда, потенциал ўзини ўзи ўлдирувчилар тафаккурининг иррационалиги ва ҳаёлийлиги тушунарли бўлади. Ўзини-ўзи ўлдириш ҳодиса сифатида қуйидаги таркибий элементлар билан тавсифланиши мумкин. Биринчидан, бу қотиллик. Кўп тилларда унинг туб, ташкил қилувчи сўзи «қотиллик» ҳисобланади. Бирок, атаманинг иккинчи қисми - «ўзини ўзи» сўзи инсоннинг ўзи томонидан содир этилган қотилликни назарда тутди. Бошқача қилиб айтганда, қотил ва қурбон бир кишининг ўзи бўлган вазият юзага келади. Демак, ўзини ўзи ўлдиришни ўлимнинг учта ажралмас элементи: ўлиш элементи, ўлдириш элементи ва қотиллик қурбони элементини англаувчи ўзига хос тури деб ҳисоблаш мумкин.

Рухан соғлом одамларда ўзини ўзи ўлдириш сабаблари кўпинча ўткир руҳий-шикастловчи вазиятлар ва камроқ келиб чиқиши турлича бўлган чўзилган руҳий танглик ёки яшашнинг чидаб бўлмас шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлади. Ўзини ўлдириш истаги руҳий-асаб тизими беқарор бўлган шахсларда, айниқса невротиклар ва кучли таъсирланувчи, кайфияти ўзгариб турувчи психопатларда кўпроқ учрайди. Айрим муаллифлар ўзини ўзи ўлдиришга мойилликни характернинг, уларнинг фикрича, шоирлар, рассомлар, артистларга хос бўлган алоҳида бадиий типига мойиллик деб таъкидлайдилар.

Баъзан одамлар ўзларини яшашнинг қийинлиги ва имкониятсизлиги сабаб бўлган экстремал вазиятларда: масалан, концентрацион лагерлардаги шафқатсиз шароитларда, қийнаш, азоблаш, хўрлаш ва очлик таъсири остида ўзларини ўлдиришга уринадилар. Ўзини-ўзи ўлдириш тўғрисида фикрларга шунингдек, чидаб бўлмайдиган оғриқ берувчи оғир, давосиз касалликлар саратон вабаъзи бошқа касалликлар ҳам олиб келиши мумкин.

Агар бунда онг хиралашмасдан қолган бўлса, унда азоб-уқубатларга барҳам бериш ҳақида табиий истак пайдо бўлади. Кўпинча ўзини ўзи ўлдиришлар ва уларнинг уринишлари турли депрессиялар, психологик ва ижтимоий омилларга боғлиқ. Улардан энг кўп тарқалгани ёлғизлик, шериги ёки яқин кишисини йўқотиш, муваффақиятсизлик ёки топталган мавқеи, обрўсизлантирувчи вазият, ҳаётий манбаини йўқотиш, банкротлик ва ҳоказолардир. Демак, ўзини сақлаш инстинктининг бузилиши ва ўзини ўлдириш истаги, бир томондан субъектнинг руҳий фаолиятидаги қандай ўзгаришлар чуқур аффеқтга олиб келишига, иккинчи томондан эса - ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ бўлади. Аслида, ҳис-ҳаяжонли-аффеқтив таъсирчан регистрни «ёқиб қўйиш» нафақат руҳиятнинг чуқур, балки онггача бўлган янада юқорироқ даражадаги тузилмасидан келиб чиқади. Шундай қилиб, бу ўринда ҳис-ҳаяжонли таъсирчанликнинг мураккаб аппарати мавжудлиги тўғрисида сўз юритиш мумкин. Бу таъсирчанликнинг даражалари чуқурроқ (қўрқув, хавотир, нафрат, қаҳр-ғазаб, қувонч, бахт) ёки нозикроқ (қайғу, ғамгинлик, эстетик ташвишлар ва ҳоказолар) бўлади.

Маълумки, одам маълум даражада ўзининг ички дунёсини яратади ва шунинг учун ўзини ўзи ўлдириш ҳақида қарор қабул қилишнинг бошланғич нуқтасини

аниклаш муҳимдир. Агар динамикадаги қарор қабул қилиш жараёнини моделлаштиришга ҳаракат қилсак, унда кўп нарса вазиятдан чиқишнинг иложи йўқлигини оқлаш билан боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, ғайриихтиёрий, кўп ҳолда – иррационал турткига бўйсуну туриб, одам уни батамом ошкора – рационал сабаблар билан оқлашга ҳаракат қилади. Бироқ, мазкур ҳолатда ғайриихтиёрий ўзини ўзи ўлдириш фикри ташқи, ошкора омиллар таҳлилидан кўра анча муҳимроқ бўлади.

Суицидал хулқ-атворли шахсларнинг аксарият қисми учун кишининг ҳодисаларга таъсирчанлиги турлича эканлиги ҳосдир. К.Меннингер томонидан келтирилган мисолларга мурожаат қиламиз: қиз соч турмаги кўнгилдагидек чиқмаганидан сўнг ўзини ўлдиради; эркак киши уни гольф ўйнаш имкониятидан маҳрум этилганидан сўнг ҳаётдан воз кечади; аёл икки марта поездга кеч қолганидан кейин ўзини ўзи ўлдиришга аҳд қилади; бола севимли канарейкасининг ўлимини кўтара олмай, ўзини ўлдиришга қўл уради. Таъсирчанликнинг бир хил эмаслиги ўзини ўзи ўлдиришни содир этаётган шахснинг ҳиссий ёки руҳий жиҳатдан етилмаганлиги ва етилмай қолганлиги (инфантиллиги) билан белгиланади.

Ўзини ўзи ўлдиришни ўрганишлар шуни кўрсатдики, уларнинг сони ортиши ёш даврлари, жинси, ижтимоий аҳволи ва ҳоказолар ва лекин биринчи навбатда – киши шахсиятининг хусусиятларига боғлиқ. Эркаклар орасида ўзини ўзи ўлдириш сони аёлларга нисбатан кўпроқ кузатилади. Шу билан бир вақтда эркаклар ўзини осий, ўқотар қурол ишлатиш каби «ишончлироқ» бўлган усулларни қўлласа, аёллар кўпроқ катта дозада дорилар қабул қилишни афзал кўрадилар, яъни улар гўё ўзларининг ўлимдан кейинги ташқи кўринишлари ҳақида қайғурадилар. Эркаклар орасидаги ўзини-ўзи ўлдиришнинг максимал сони ўспиринлик ёшига (16-18 ёш) тўғри келади, бу ёшда кўпинча маънавий мезонлар ва даъволар ортиши кузатилади, аёлларда эса – климакс даврига (40-45 ёш), юқори даражада асабийлик ва кайфият ўзгариши, қариликнинг илк аломатлари пайдо бўлиши, айрим умидларнинг йўқолиши билан борувчи организмнинг физиологик қайта тузилиши содир бўладиган даврга тўғри келади.

Ижтимоий омиллар орасида ўзини ўзи ўлдиришнинг қишлоқ жойларига нисбатан кўпроқ йирик шаҳарларда содир этилиши, профессионал ва ижтимоий мақомга боғлиқлигини таъкидлаш мумкин. Айни вақтда ўзида ўзини ўзи ўлдиришлар сони Швеция, Япония каби иқтисодий ривожланган мамлакатларда Осиё ва Африканинг қоқоқ давлатларидагига нисбатан анча ортиқдир.

Ўз жонига қасд қилишнинг биологик детерминантлари орасида шу ҳолатни таъкидлаш зарурки, руҳияти оғир бузилган одамлар руҳан соғлом индивидларга нисбатан кўпроқ ўзини ўзи ўлдиришни содир этадилар.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ўз жонига қасд қилиш шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси натижаси ҳисобланиб, бунда одам ушбу юзага келган шароитларда бундан буён ўзи учун мавжуд бўлиш имкониятини кўрмайди. Шахс дезадаптациясининг эҳтимолийлиги жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий беқарорлик даврларида объектив равишда ортади, бу эса ўзини ўзи ўлдириш статистикасида ўзининг ҳақиқий аксини топади. Айниқса, ижтимоий кўтарилиш пасайиш билан алмашганда «умидларни йўқотиш вақти» кескин бўлиб қолади, бу эса жамият онгининг кризисини чуқурлаштиради, жамият аъзоларига зулмкор таъсир ўтказади ва унинг заифроқ аъзоларининг ихтиёрий равишда ҳаётдан воз кечишига ёрдам беради. Бу эса таназзулни бошидан ўтказаётган ва ривожланиш истиқболига эга бўлмаган жамиятда кўпроқ намоён бўлади.

Дезадаптациянинг кескин ҳолати оғир касалликлар, ҳаётдаги омадсизликлар, яқин одамни йўқотиш оқибатида юзага келиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси оғирлиги ва чуқурлигини баҳолашнинг учта таркибий қисмини кўриб чиқиш мумкин:

- одатий турмуш шароитларининг жиддий бузилиши;
- уларнинг инсон томонидан талқин қилиниши (ҳаётини синиш, иложсиз вазият, шахсий ҳалокат ёки оғир, лекин ўтиб кетувчи ҳолат);
- мослашиш учун истак ёки ҳаракат қилишга тайёрлик (ҳаётдан чарчаш, «ҳаётни қайта бошлаш»ни истамаслик, бу ҳақда келган фикрдан нафратланиш ёки ҳаётини йўналишларини қайта кўриб чиқишга тайёр туриш, вазиятни уддалаш).

Ўзини ўзи ўлдириш ўз аҳамияти ва психологик сабабларига кўра фарқланади. Улар негизда кўпинча онгли ёки онгсиз равишда яқин инсонларига бўлган туйғуга ёки жамоатчилик фикрига апелляция-сабаб, атрофдагилардан ёрдам ва мадад олишга интилиш ётади. Бу ҳолда ўз жонига қасд қилиш ҳаракатлари намойишкорона тус олиши, ҳақиқий ёки тақлид бўлиши ёки шантаж (кўрқитиш) бўлиши мумкин. Улар кўпинча бировнинг кўзи олдида ёки биронтаси келиб қолишидан бир неча дақиқа олдин содир этилади, уларнинг усули кўпинча жиддий таҳдидни ифодаламайди – унча кўп бўлмаган миқдорда дори таблеткалари қабул қилинади, тери унча чуқур бўлмаган даражада кесилади, ингичка ёки эски арқон кўлланилади, эшиклар очик қолдирилади.

Аҳамиятига кўра, ўз жонига қасд қилиш ёлғизлик, оғир жудолик ва ҳоказолар натижасида ўзини ўзи ўлдираётган кишининг ҳаётдан тўлиқ четлашганлигидан фарқли ўлароқ ўзини ўзи ўлдирувчиларнинг ҳаётга киришганлигини билвосита билдирган ҳолда, қилмишнинг, зиддиятли вазиятдан чиқиб кетишнинг парадоксал характериға эға бўлиши мумкин (баҳсдаги сўнгги, рад этиб бўлмайдиган далил каби). Сўнгги ҳолатда яшаб кетишга имкон қолдирмайдиган кўпол ва ишончли усуллар танланади. Ўзини ўзи емирувчи ахлоққа бир қатор ҳолларда қуйидагилар ҳам киради:

- алкоғолға, наркотиклар ва чекишға ружу қўйиш;
- атайлаб ортиқ даражада иш билан кўмиб ташлаш;
- қайсарлик билан даволанишни истамаслик;
- транспорт воситаларини хавфли усулда, айниқса маст ҳолда бошқариш;
- жанговар ҳаракатлар зоналарига боришға астойдил интилиш;
- ўзини оқламайдиган хавф билан боғлиқ ҳолда спортнинг айрим турларига кизиқиш (альпинизм, парашютли спорт ва ҳоказо).

Том маънода ўзини қийнаш ва қурбон қилиш, шафқатсиз ишлатиш билан ўтказиладиган баъзи диний маросимлар, урушлар, яъни одамларнинг якка ёки оммавий қирилишиға ёки ўзини ўзи йўқ қилишиға олиб келувчи ауто ва гетеротажовузкор ҳаракатлар ўзини ўзи емирувчи деб ҳисобланади.

Ўз жонига қасд қилишнинг сўнгги нуқтаси ҳисобланадиган ўзини ўзи емирувчи ахлоқнинг бир қатор ўзаро бир-бириға ўтувчи шакллари мавжуд. Уларға қуйидагилар киради:

Ўз жонига қасд қилувчи ахлоқ – бу ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш тўғрисидаги тасаввурлар билан белгиланадиган ва йўналтириладиган руҳий актларнинг ҳар қандай ички ёки ташқи шакллари дир. Ўз жонига қасд қилувчи ахлоқ иккита асосий: ички ва ташқи шаклда намоён бўлади. Ички шаклларға ўз жонига қасд қилишда бўлганидаги фикрлар (тасаввурлар, ташвишлар); ўз жонига қасд қилиш ҳаракатлари (мақсадлар, ниятлар); ташқи шаклларға – ўз жонига қасд қилувчи кўринишлар; ўз жонига суиқасд қилишға уринишлар киради.

Ўз жонига қасд қилиш борасидаги фикрлар (тасаввурлар, ташвишлар) – ҳаётнинг қадри, мазмуни йўқлиги тўғрисидаги пассив мулоҳазалар («яшашға арзимаиди», «ҳаётда бахт йўқ», «яшамаяпсан, балки мавжудсан, холос»), шунингдек ўз ўлими мазмунидаги тасаввурлар, фантазиялар, лекин ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш эмас («ўлсам яхши бўларди», «ухлаб қолсам ва уйғонмасам»). Ўз жонига қасд қилиш борасидаги фикрлар меъёрида деярли ҳамма одамларда бирон-бир зиддият ёки руҳий шикастловчи ходиса ҳал

бўлмаслигини англаганда пайдо бўлади, лекин улар ўз жонига қасд қилиш анъаналарига ўтмайди. Ўз жонига қасд қилиш анъаналарига (мақсадлар, ниятлар) - фаол ва жиддий мулоҳазалар, ўз жонига қасд қилиш режасини ишлаб чиқиш, ўзини ўзи ўлдиришни содир қилиш усуллари, вақти, уни содир қилиш жойини белгилашни киритиш мумкин.

Ташқи ахлоқда ўз жонига қасд қилиш мақсадини бевосита амалга ошириш нияти намоеън бўлиши мумкин. Деярли ҳамма ўз жонига қасд қилувчилар бу даврда у ёки бу шаклда ўз жонига қасд қилиш мақсадини яқинлари, дўстлари ёки ҳамкасбларидан кимгадир ишора ёки ҳазил шаклида (ўз жонига қасд қилиш кўринишлари) намоеън қилиши мумкин. Ҳолбуки уларнинг қарийб 15 % га яқини буни очик ва ошкора қилишади. Одатда, ўз жонига қасд қилиш мақсадининг очикчасига айтилиши атрофдагилар томонидан намойишкорона-шантаж қилиш деб қабул қилинади ёки умуман эътиборга олинмайди. Бироқ уларга паст баҳо бермаслик керак. Барча ҳолатларда бундай фикрлар мавжуд бўлганда, мутахассис маслаҳати талаб этилади. Ўз жонига қасд қилиш анъаналарининг ўз жонига қасд қилиш кўринишларига ўтиши қарорни бевосита амалга оширишга – ўз жонига қасд қилишга уринишни содир этишга чақирувчи ирода компонентининг (тарқибий қисмининг) мақсадига қўшилишдан дарак беради.

Ўз жонига суиқасд қилиш (уриниш) - ўзини ўзи ўлдириш ёки шантаж йўли билан ҳаётдан кетиш мақсадида ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш воситалари орқали онгли равишда иш кўришдир. Ўзини ўзи ўлдиришга уринишлар ўзини ўлдирувчига боғлиқ бўлмаган, яъни ўлимга олиб келмайдиган жароҳат, арқоннинг узилиб кетиши, ўз вақтида кўрсатилган тиббий, реанимацион ёрдам ва шу қабилар сабабли ҳар доим ҳам ўлим билан яқун топавермайди.

Бирон-бир аъзони жароҳатлаш – маълум якуний мақсадлар билан (хизматдан бўшаш, жинойий жавобгарликдан қочиш, ногиронлик бўйича нафақа олиш, суғурта) қасддан ўзига жароҳат етказиш. Баъзан бундай ҳаракатлар яққол намоеън бўлган руҳий аффект ҳолатидаги шахслар томонидан содир қилинади ва шахс руҳий азобларининг енгиллашишига йўл сифатида хизмат қилиши мумкин. (Кўпинча бу билаклар соҳасини кесишда ифодаланади). Бошқа ҳолатда бирон-бир аъзони жароҳатлаш руҳий бемор шахслар томонидан васвасали сабабларга кўра содир этилиши мумкин. Намойишкорона-шантаж мақсадида ўзига жароҳат етказиш ҳаракатлари, бирон-бир аъзосига жароҳат етказишда нотўғри мўлжал олиш, эҳтиётсизлик ёки тасодиф оқибатида ҳалокатли бўлиши ва ўлим билан яқунланиши мумкин.

Пресуицид – ўз жонига қасд қилиш фикрига келишдан уни рўёбга чиқаришга уринишгача бўлган вақт оралиғи, яъни ўз жонига қасд қилишдан олдинги руҳий ҳолатнинг ўзидир. Пресуицид деганда, аксарият психологлар шахснинг ўз жонига қасд қилиш ақтини содир этишнинг меъёрига нисбатан юқори эҳтимолини шарт қилувчи ҳолатини назарда тутадилар. Унинг давомийлиги дақиқалар (ўткир пресуицид) ёки ойлар (сурункали пресуицид) билан ҳисобланиши мумкин.

Постсуицид – ўз жонига қасд қилишдан кейинги ҳолат ёки постсуицидал давр.

Суицидал хавф - бу шахснинг ўзини ўзи ўлдиришга потенциал равишда тайёрлиги, шахснинг ўз жонига қасд қилдирувчи ва ўз жонига қасд қилдиришга олиб келмайдиган омилларнинг нисбатидир.

Хулоса: Характерида сензитив-шизоид хислатлар: одамовилик, камгаплик, вазминлик, норасмий алоқалар ўрнатишнинг қийинлиги, кўпроқ гуруҳли эмас, балки яқка фаолиятга мойиллик ва, камтарлик, зиддиятсизлик, тажовузкорликнинг унча юқори бўлмаган даражаси, юқори сезувчанлик, жиззакилик устун бўлган шахсларнинг армияда дезатапцияланиш эҳтимоли кучлидир. Ўзларининг интизомлиги, ижрочилигига қарамай, улар жамоада паст мавқега эга бўладилар, ҳамкасблар орасида унча машҳур бўлмайдилар,

майда бирлашган гуруҳларга кирмайдилар, фақат бир-икки ҳамкасблари билан яқин бўладилар, баъзан умуман дўстлари бўлмайди, ўзларига қўмондонларининг эътиборини жалб қилмайдилар. Пировард натижада бу жамоа ва алоҳида ҳарбий хизматчилар томонидан руҳан ажратиб қўйилишига, четлатилишига ва тажовузкорликка олиб келади. Бўлинмада самарали тарбиявий ишлар олиб борилмаса, бундай аскарларда тушқунлик, ғамгинлик, иложсизлик ҳолати кучаяди, ўзига баҳо бериши ва ўзини ҳурмат қилиш туйғуси пасаяди, бу эса ўзини ўзи ўлдириш тўғрисида қарор қабул қилишга мойиллик туғдиради.

Ўз жонига қасд қилиш генезисидида оиланинг, кишига энг яқин ижтимоий муҳитнинг ролини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Эр-хотин, ота-оналар ва болалар ўртасидаги ўзаро оилавий муносабатлар характери шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси ривожланишида фавқулудда аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Н.Тайлоков. Вояга етмаганларга ўртасида суицид ҳолатларини олдини олиш. Методик қўлланма. Тошкент 2017
2. Х.Рухиева. Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар ва суицид ҳолатлари профилактикаси. Ўқув қўлланма. Тошкент 2021
3. З.С.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг психологик сабаблари. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar*. 2023/2. 292-296
4. З.С.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. Педагогик ва психологик тадқиқотлар 2023. 1 (№1), 170-178
5. Z.S.Elov. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. *Science and Education*. 2022. 442-447
6. З.С.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирларда кузатиладиган психологик ўзгаришларнинг ёш билан боғлиқ хусусиятлари (вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш маркази тарбияланувчилари мисоли). *PEDAGOGİK MAHORAT* 2022 №6 72-75
7. Z.S.Elov. Suicide among adolescents with deviant behavior as a social psychological problem. *Вестник интегративной психологии* 2022 Выпуск 26. 311-312
8. З.С.Элов. Суицид муаммосининг илмий-назарий асослари. *Proceedings of the 10 th International Scientific-Practical Distance Conference*. 2021 294-296
9. З.С.Элов. Суицид - ўз жонига қасд қилиш ижтимоий психологик муаммо сифатида. *Conference on social and humanitarian research. International Conference on Social Humanitarian Research 17-18 th September, 2021 Poland*. 188-189.
10. Z.S.Elov. Suitsidal xulq motivatsiyasi: nazariya va amaliyot. *Monografiya*. 2022